

Das glaube ich!

Een definitie van religie vergeleken met Duitstalige
denkers: Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey

Erasmus School of Philosophy

Erasmus Universiteit Rotterdam

Aantal woorden: 10150

Naam student: Christiaan Verheij

Studentnummer: 428015

Begeleider: prof. dr. P.J.J. van Geest

Adviseur: prof. dr. R.B.J.M. Welten

Hoofdstudie: Duitse Taal en Cultuur (Universiteit Utrecht)

Datum van voltooiing: 14-06-2024

Inhoud

1. Inleiding	3
2. Een definitie van religie	4
2.1 Verbinding	5
2.2 Middel van verbinding	6
2.3 Heilige schrift of profeet	7
2.4 Heilige oorden	8
2.5 Hiernamaals	9
2.6 Samenvatting van de opgestelde definitie	10
3. Friedrich Nietzsche	11
3.1 Het leven van Nietzsche	11
3.2 Nietzsches definitie van religie	12
3.3 Vergelijking met de definitie van de auteur	17
4. Arthur Schopenhauer	18
4.1 Het leven van Schopenhauer	19
4.2 Schopenhauers definitie van religie	19
4.3 Vergelijking met de definitie van de auteur	23
5. Wilhelm Dilthey	24
5.1 Het leven van Dilthey	25
5.2 Diltheys definitie van religie	25
5.3 Vergelijking met de definitie van de auteur	30
6. Conclusie	32
7. Bibliografie	36

1. Inleiding

Religie is een veel beschreven en veel bediscussieerd fenomeen in de eenentwintigste eeuw. Het is echter niet alleen een discussie in de huidige tijd, het is sinds mensenheugenis beschreven en besproken. Deze scriptie zal een bijdrage aan deze discussie leveren.

In deze thesis zal een definitie van religie vastgesteld worden aan de hand van de ervaring van de auteur, onderbouwd door de huidige stand van de wetenschap. Vervolgens wend ik mij tot drie Duitstalige filosofen: Friedrich Nietzsche, Arthur Schopenhauer en Wilhelm Dilthey. De inhoud van de werken van deze drie auteurs zal met de vastgestelde definitie vergeleken worden en er wordt gekeken op welke wijze de definities of zienswijzen van deze filosofen hiermee overeenkomen of hiervan verschillen.

De keuze voor dit thema is genomen vanwege de persoonlijke interesses en de achtergrond van de auteur van deze scriptie. Deze thesis focust zich op Duitstalige auteurs om zo de twee vakgebieden van de schrijver samen te voegen en dieper in het denken van de nader te noemen filosofen te geraken. Na het lezen van deze scriptie moet duidelijker worden waar Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey staan ten opzichte van religie. Welke aspecten vallen volgens hen onder dit begrip en welke niet? Daarnaast zal ook duidelijker worden waar deze denkers ten opzichte van elkaar staan.

Deze scriptie bestaat uit vier inhoudelijke hoofdstukken. In het eerste hoofdstuk zal een definitie van religie opgesteld worden door vijf (volgens de auteur) essentiële aspecten toe te lichten en daarbij ook onderbouwing te geven. Daarna volgt er een hoofdstuk over Friedrich Nietzsche en zijn definitie van religie met een daaropvolgende vergelijking tussen de door hem en de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie. Het hoofdstuk over Schopenhauer volgt daarna en zal op dezelfde manier opgebouwd zijn. Het inhoudelijke deel van deze scriptie sluit af met het hoofdstuk over Wilhelm Dilthey. Ook dit hoofdstuk zal dezelfde structuur volgen. Na deze inhoudelijke hoofdstukken volgt de conclusie, waarin wordt teruggeblikt op het literatuuronderzoek en de vergelijkingen.

Het is belangrijk om te benoemen dat religie een breed begrip is, waar vele vormen onder vallen. Er zal echter voornamelijk worden ingegaan op het christendom. Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey hielden

zich om verschillende redenen het meest bezig met het christendom vergeleken met andere religies en daarbij is christendom ook de religieuze moedertaal van de auteur.

2. Een definitie van religie

In dit hoofdstuk wordt een definitie van religie opgesteld die in het vervolg van deze scriptie vergeleken zal worden met hetgeen Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey over het thema schrijven. Om de reikwijdte van deze scriptie te beperken, wordt de definitie van religie beperkt tot vijf verschillende aspecten: verbinding, het middel van verbinding, een heilige schrift of profeet, heilige oorden en het hiernamaals. Deze zijn gekozen zonder vooraf de drie Duitse denkers gelezen of onderzocht te hebben, zodat er geen sprake is van bewuste beïnvloeding door deze filosofen.

Wat ik echter wel in de analyse heb meegenomen is wat Schillbrack schrijft in een artikel over de filosofie van de religie, namelijk een polythetische aanpak.¹ Dit betekent dat een begrip uiteengezet wordt in verschillende aspecten in plaats van één 'alomvattende' definitie. Schillbrack geeft als voorbeeld van een definitie de volgende vijf aspecten: geloof in super-empirische wezens of krachten, ethische normen, rituelen van aanbidding, het geloof dat deelnemers voordelen zullen ervaren en dat de deelnemers aan de gemeenschap zichzelf als een aparte groep zien.² Een aantal van deze aspecten komt ook terug in mijn analyse. Ik heb ervoor gekozen deze afbakening van Schillbrack niet in zijn geheel over te nemen om mijn eigen positie op dit gebied te kunnen innemen.

Zirker onderschrijft Schillbracks afbakening door te schrijven dat religies het eenvoudigst te herkennen zijn aan de functionele gezichtspunten die ze hebben.³ Daarbij gaat het erom te kijken wat een religie doet en niet per se wat een religie is.

Voorafgaand aan dit schrijfproces was ik bekend met een aantal basiszaken rondom Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey. Zo is Nietzsche de filosoof die 'god' dood verklaart. Schopenhauer wordt tot zover ik weet gezien als een pessimistisch filosoof die god ziet als een projectie van het

---

¹ Schillbrack, Kevin, 'The Concept of Religion', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/> op 23 april 2024.

² Schillbrack, 'The Concept of Religion'.

³ Zirker, Hans: *Religion. I. Begriff*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 8. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1999) 1035.

maatschappelijk bewustzijn. Over Dilthey was mij vooraf niets bekend, behalve dat hij de bedenker is van het begrip 'geesteswetenschappen'.

Met het opstellen van deze vijf aspecten, ben ik mij ervan bewust dat mijn eigen vooronderstellingen van religie (en daarbij mijn opvoeding) sturend zijn. Deze aannames zullen waar mogelijk benoemd en besproken worden, zodat mijn positie in context gezet kan worden. In het vervolg van dit hoofdstuk worden vijf aspecten die in deze thesis beschouwd zullen worden als definiërende onderdelen van religie geïntroduceerd en onderbouwd.

2.1 Verbinding

Wanneer we naar de etymologie van het woord religie kijken, stuiten we op het Latijnse woord *religare*.⁴ Dit betekent '(opnieuw) verbinden'. Opnieuw verbinden is wat religie doet: het verbindt mensen met het hogere.⁵ Anders gezegd is het een ontmoeting met een heilige werkelijkheid.⁶ Deze connectie is verticaal, omdat deze van het menselijke naar het hogere loopt. Het *Lexikon für Theologie und Kirche* onderschrijft deze etymologische connectie, maar er wordt daarbij opgemerkt dat niet zeker of dit de daadwerkelijke oorsprong van *religie* is.⁷

Hierbij moet rekening gehouden worden met het feit dat een connectie met het hogere dit daadwerkelijk vooronderstelt. Niet alle religies zijn echter theïstisch (bijvoorbeeld boeddhisme en taoïsme), dus er kan niet altijd verwezen naar een hoger (metafysisch) wezen. Het hogere betekent in dit geval een god of een bepaalde staat van zijn die nagestreefd wordt. Dit begrip valt echter niet bij alle religies te interpreteren als iets 'hogers'. Desalniettemin beschouwen we dat wat door een volgeling van een religie nagestreefd wordt als het hogere.

Daarnaast verbindt religie ook horizontaal: mensen worden onderling aan elkaar verbonden. Dit gebeurt in religieuze gemeenschappen, waar kerken en moskeeën bijvoorbeeld een platform voor bieden. Daarnaast zorgt de verbinding die religie met zich meebrengt ook voor zingeving en betekenis in het leven van een mens.

---

⁴ Hoyt, Sarah F., *The etymology of religion*. In: *Journal of the American Oriental Society* 32, nr. 2 (1912), 126.

⁵ Schilbrack, 'The Concept of Religion'.

⁶ Feil, Ernst, *Religion. I. Zum Begriff*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 7. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2004) 265.

⁷ Zirker, *Religion*, 1034-1035.

Deze horizontale verbinding brengt een bijkomende dimensie met zich mee, namelijk het bestaan van een *in-group* en een *out-group*.⁸ De mensen in de *in-group* wordt voorgehouden dat zij de mensen zijn die het bij het rechte eind hebben. Mensen die buiten deze groep vallen, staan aan de verkeerde kant van de geschiedenis. De *in-group* ervaart de sociale veiligheid van een gemeenschap en weet zich geborgen. Daarbij krijgen mensen in een *in-group* soms de opdracht om anderen buiten de groep te vertellen over hun levensovertuiging om daarmee anderen te bekeren.

Dit onderscheid tussen horizontale en verticale verbinding doet echter tekort aan de realiteit vanwege de dualistische differentiatie die het creëert. Om deze reden stel ik een derde verbinding voor: de diagonale connectie. Deze verbinding sluit de menselijke en de relatie met het hogere niet uit, maar versterkt deze. Een diagonale verbinding maakt het mogelijk dat mensen via het contact met de medemens nader tot het hogere kunnen komen en andersom. De diagonale verbinding biedt ook ruimte aan andere zaken die mensen dichterbij een god kunnen brengen, zoals muziek of de natuur.

Daarnaast is er nog een vierde vorm van verbinding die wordt uitgesloten door deze drie richtingen, namelijk de verbinding met het zelf. In sommige takken van religies wordt de connectie hiermee beschouwd als een verbinding met het hogere. De verbinding met het zelf is in dit geval het kennen van de eigen ziel, waardoor men indirect het contact met het hogere legt. De ziel bevat dan een goddelijk deeltje (bijvoorbeeld in het panentheïsme).

2.2 Middel van verbinding

Het tweede aspect van religie is het medium dat tot de verbinding leidt, bijvoorbeeld bidden en meditatie. Door te bidden of mediteren zoekt men de verbinding met het hogere.⁹ Gensichen beschrijft gebed als een daad van aanbidding (van een god) en als iets waarmee men in dialoog met een hoger wezen treedt.¹⁰ De mens bidt en een hoger wezen antwoordt door

---

⁸ Schilbrack, 'The Concept of Religion'.

⁹ Davison, Scott A., 'Petitionary Prayer', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/petitionary-prayer/> op 23 april 2024.

¹⁰ Gensichen, Hans-Werner, *Gebet. I. Religionswissenschaftlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 4. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1995) 308.

middel van divinatie.¹¹ Er zijn verschillende vormen van bidden; het gebed met woorden, maar bijvoorbeeld ook een apofatisch gebed, waarbij het de bedoeling is dat men aan de hand van tegenstellingen en stilte dichter bij het hogere komt. Meditatie is volgens Sudbrack iets wat de mens tot zichzelf doet komen in de context van het alledaagse leven.¹² Meditatie kent verschillende wegen om een-zijn met de wereld te ervaren.¹³

Bovenstaande vormen van verbinding zijn voornamelijk gericht op het hogere (verticale verbinding), maar niet op de horizontale of de diagonale verbinding. Middelen van horizontale verbinding zijn bijvoorbeeld het voeren van gesprekken of het ondernemen van activiteiten met anderen. Een middel dat voornamelijk diagonaal verbinding kan maken is zingen, wanneer men dat gezamenlijk doet. Door middel van samenzang komt men niet alleen in verbinding met elkaar, maar ook met het hogere.

2.3 Heilige schrift of profeet

Een heilige schrift is een geschreven document binnen een religieus symbolensysteem.¹⁴ Religies hebben dit of een profeet die de volgers van een geloof inspiratie en betekenis voor het dagelijkse leven verschaffen.¹⁵ Daarnaast geven deze ook invulling aan de betekenis van het bestaan van de mens in de context van het leven en het bestaan op zichzelf. Binnen het christendom is de bijbel de heilige schrift. Binnen het hindoeïsme zijn er onder andere de Veda en de Bhagavad Gita die gelden als woorden van de goden. Deze geschriften krijgen hun heiligheid toegewezen omdat men ervan overtuigd is dat zij een oorsprong buiten de wereld hebben.¹⁶ In sommige religies is er geen sprake van een geschrift dat als heilig

---

¹¹ Alles, Gregory D., *Gebet. I. Religionswissenschaftlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 3. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2000) 483.

¹² Sudbrack, Josef, *Meditation. III. Spirituell*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 7. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1998) 48-49.

¹³ Schilbrack, Kevin, 'The Concept of Religion', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/> op 23 april 2024.

¹⁴ Pezzoli-Olgiati, Daria, *Heilige Schriften. I. Religionsgeschichtlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 3. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2000) 1549.

¹⁵ Britannica, Redacteers van Encyclopaedia, 'scripture', toegang via <https://www.britannica.com/topic/scripture> op 23 april 2024.

¹⁶ Wissmann, Hans, *Heilige Schriften*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 4. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1995) 1280.

beschouwd wordt. Zodoende is hier ook de profeet inbegrepen, opdat zoveel mogelijk religies ingekaderd zijn.

Het begrip profeet is moeilijker te duiden, omdat er vele betekenissen voor het woord zijn. In deze thesis wordt de betekenis van 'profeet' zo dicht mogelijk bij het begrip van heilige schrift gehouden. Hoheisel stelt dat een profeet een mondstuk van god is, die dus bijvoorbeeld ook leefregels kan voorschrijven.¹⁷

Deze geschriften vertellen de ontstaansgeschiedenissen van de wereld volgens desbetreffende religie. Daarnaast geven ze een kader aan het denken en het gedrag van mensen. Leefregels vindt men bijvoorbeeld in de Tenach, het heilige boek dat de aanhangers van het jodendom moeten volgen. Hetzelfde geldt voor de Koran, waar men bijvoorbeeld kan lezen over de Ramadan en wat de te volgens regels zijn rondom de vastentijd van de Islam.

Deze leefregels grijpen terug op het eerste aspect dat in deze scriptie benoemd wordt, namelijk die van de verbinding. Wissmann stelt dat mensen elkaar kunnen herkennen als ze dezelfde leefregels van een religie volgen, afhankelijk van welke heilige schrift zij autoriteit toekennen.¹⁸ Dit leidt vervolgens tot een sterker gevoel van een *in-group*.

2.4 Heilige oorden

Religies kennen heilige oorden, die tegenover hun omgeving een bijzondere status hebben en waarvan gesteld wordt dat het een goddelijke kracht huist.¹⁹ Dit zijn plaatsen waar gelovigen komen om zich met de eerder genoemde drie aspecten te bezigen: men zoekt de verbinding met het hogere en elkaar, men bidt of mediteert er, men leest, interpreteert en bediscussieert de heilige schrift of de geloofsleer.²⁰ Volgens Hutter kunnen natuurlijke fenomenen en gebouwen heilige plaatsen zijn, die het predicaat heilig te danken hebben aan een goddelijke openbaring op de

---

¹⁷ Hoheisel, Karl, *Propheten, Prophetie, I. Religionsgeschichtlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 8. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1999) 627.

¹⁸ Wissmann, *Heilige Schriften*, 1280.

¹⁹ Baudy, Dorothea, *Heilige Stätten. I. Religionsgeschichtlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 3. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2000) 1551.

²⁰ Coleman, Simon Michael, 'pilgrimage', toegang via <https://www.britannica.com/topic/pilgrimage-religion> op 23 april 2024.

desbetreffende plaats.²¹ Voorbeelden van dit soort heilige plaatsen zijn kerken, moskeeën, synagogen, tempels, rivieren, bergen of bedevaartsoorden.

De pijlers van de Islam vertellen een gelovige dat ze bij goede gezondheid en welzijn één keer in hun leven een bedevaart behoren te ondernemen naar de Ka'aba in Mekka.²² Ook binnen het christendom zijn er belangrijke bedevaartsoorden, zoals Santiago de Compostela. Jaarlijks ondernemen vele pelgrims een voetreis vanuit bijvoorbeeld Frankrijk naar de Spaanse stad.

Binnen het christendom zal het bij heilige plaatsen vooral om bedevaartsoorden en kerken gaan. Het is van waarde om hier vooraf een onderscheid te maken ter ondersteuning van het literatuuronderzoek: wanneer er over de kerk wordt gesproken, kan het om twee verschillende interpretaties gaan. Ten eerste kan het om het instituut kerk gaan. Ten tweede kan het gaan om de kerk als gebouw. In deze scriptie wordt er gezocht naar het gebruik van het woord kerk als gebouw of als (heilig) oord en niet als instituut. Teksten die over de kerk spreken als een instituut worden daarom buiten beschouwing gelaten en niet behandeld als een heilige oord.

2.5 Hiernamaals

Tot slot zijn in religies ook een visie op het hiernamaals of het leven na de dood te vinden.²³ Dit betreft niet een zichtbare aardse wereld, maar een reëel gedacht gebied van het bestaan.²⁴ De eerder genoemde heilige Schriften of profeten vertellen aan hun volgelingen wat de juiste weg is om te leven om vervolgens het gunstigste hiernamaals te kunnen bereiken. Paus beschrijft het hiernamaals als een voorstelling van het voortleven na de dood en een hoop op onsterfelijkheid die mede een emotionele binding met de overledenen in stand moet houden.²⁵

---

²¹ Hutter, Manfred, *Heilige Stätten, I. Religionsgeschichtlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 4. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1995) 1284.

²² Coleman, 'pilgrimage'.

²³ Volle, Adam, 'afterlife', toegang via <https://www.britannica.com/topic/afterlife-religion> op 23 april 2024.

²⁴ Hutter, Manfred, *Jenseitsvorstellungen. I. Religionsgeschichtlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 4. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2001) 404.

²⁵ Paus, Ansgar, *Leben nach dem Tod, I. Religionswissenschaftlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 6. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1997) 717-718.

Binnen het christendom gaat het in dit geval om de hemel en in het slechtste geval om de hel. Binnen het hindoeïsme bestaat het geloof in reïncarnatie; bij de dood sterft het lichaam, maar de ziel niet. De ziel krijgt een nieuw lijf en leven. Wat voor een soort lichaam dit wordt, hangt af van hoe het leven geleefd is. Het is ook mogelijk om aan reïncarnatie te ontsnappen en een soort hemel te bereiken.²⁶

Hierbij is het opvallend dat bij een aantal religies door middel van het hiernamaals ook wordt gesproken over een *in-group* en een *out-group*. Binnen het christendom bestaan er een hemel en een hel (en voor sommigen het vagevuur), waarmee wordt voorgesorteerd op mensen die binnen de gemeenschap een plaats hebben en die daarbuiten vallen. Dit schetst een zwart-wit beeld voor de gelovigen die hierdoor een zeker beeld van de wereld krijgen en minder hoeven na te denken wat nu goed of fout is; dat wordt al voor hen beoordeeld. Dit verschilt met bijvoorbeeld het boeddhisme, waar men oneindige kansen krijgt om uiteindelijk in nirvana te komen; vrij te zijn van lichamelijke beperkingen. Binnen het christendom staat het op het moment van sterven direct vast waar men heengaat: naar de hemel (met een omweg) of naar de hel.

2.6 Samenvatting van de opgestelde definitie

Nu deze vijf aspecten van religie besproken zijn, kan er een definitie opgesteld worden die met het denken en schrijven van Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey vergeleken kan worden.

Een religie is een levensbeschouwing dat hoofdzakelijk bestaat uit de volgende aspecten:

1. Verbinding;
  - a. Verbinding met de medemens;
  - b. Verbinding met het hogere;
  - c. Verbinding met het hogere en de medemens die elkaar versterken;
  - d. Verbinding met het zelf;
2. Een middel van verbinding: gebed of meditatie;
3. Een heilige schrift of profeet die volgers voorschrijft hoe wel en niet te leven. Deze tekst of woorden maken de volgelingen van een religie ook duidelijk wat de zin van het leven is;

---

²⁶ Volle, 'afterlife'.

4. Heilige plaatsen: hier ontmoeten gelovigen elkaar om verbinding met elkaar en het hogere te zoeken, te bidden of mediteren en om zich over de woorden van een heilig schrift of een profeet te buigen. Ook kunnen dit oorden zijn waar in het verleden een wonder heeft plaatsgevonden;
5. Een hiernamaals: Religies kennen een hiernamaals waar volgelingen na hun overlijden terecht zullen komen. Dit kan een hemel, hel of reïncarnatie (of een andere vorm van het hiernamaals) zijn.

Het is belangrijk om te benadrukken dat de bovenstaande lijst juist geen heilige schrift is, maar is opgesteld om paal en perk te stellen aan het begrip van religie (en deze thesis). Deze vijf aspecten zijn naar mijn mening de belangrijkste pilaren binnen het spectrum van religie. In het vervolg van deze scriptie kan het echter voorkomen dat een van de drie te analyseren filosofen een ander aspect aandraagt, dat ik niet vooraf had bedacht of niet in de lijst met aspecten vond passen. In dergelijke gevallen wordt er gekeken of de door mij gekozen aspecten nog houdbaar zijn of dat het noodzakelijk is om een aspect toe te voegen of te vervangen.

3. Friedrich Nietzsche

In dit hoofdstuk zullen Friedrich Nietzsche en zijn werk besproken worden. Allereerst wordt ingegaan op zijn leven en ontwikkeling. Daarna wordt een aantal delen van Nietzsches werk besproken waarin hij over religie schrijft. Vervolgens wordt het denken van de filosoof met de hamer vergeleken met de door de auteur opgestelde definitie van religie.

3.1 Het leven van Nietzsche

Friedrich Nietzsche was een Duits filosoof. Hij werd geboren in 1844 te Röcken bei Lützen in een familie van lutherse pastoors. Nietzsche studeerde theologie en filologie aan de universiteiten van Bonn en Leipzig. Daarna heeft hij tien jaar gedoceed, voordat zijn gezondheid hem in de steek liet en hij zijn functie neer moest leggen. Nietzsche zwerfde in de jaren daarna door Europa en schreef zijn werken, die hij moeilijk gepubliceerd kreeg. Hij promootte een nieuwe moraal, die weg van het christendom moest bewegen. In 1889 stortte Nietzsche in elkaar en

vervolgens is hij tot aan zijn dood verzorgd door zijn moeder en daarna zijn zus. In 1900 stierf Friedrich Nietzsche in *Villa Silberblick* te Weimar.²⁷

Gedurende zijn werkzame leven heeft Nietzsche vele werken geschreven. Deze werken worden beschouwd als retorisch zeer sterke werken, die elkaar onderling tegenspreken. Schenkel zegt hierover: "Nietzsche ist ein Meer von Widersprüchen [...]"²⁸ Dit maakt het bespreken van één definitie van religie bij Nietzsche ingewikkeld. Waar ze zijn opgevallen, worden tegensprekende definities besproken. Het kan echter ook het geval zijn dat enkele definities, of definiërende aspecten, niet besproken worden. Niet alle werken van Nietzsche zijn in deze thesis inbegrepen.

3.2 Nietzsches definitie van religie

In dit deel wordt onderzocht wat Nietzsches definitie van religie is. Bij de analyse wordt voornamelijk gelet op wat Nietzsche schrijft over de vijf vastgestelde aspecten, zodat er in het volgende gedeelte een directe vergelijking gemaakt kan worden.

Wanneer men over Nietzsche in combinatie met religie spreekt, denkt men al snel aan de *Fröhliche Wissenschaft* waarin hij het volgende schrijft:

Neue Kämpfe. – Nachdem Buddha todt war, zeigte man noch Jahrhunderte lang seinen Schatten in einer Höhle, – einen ungeheuren schauerlichen Schatten. Gott ist todt: aber so wie die Art der Menschen ist, wird es vielleicht noch Jahrtausende lang Höhlen geben, in denen man seinen Schatten zeigt. – Und wir – wir müssen auch noch seinen Schatten besiegen!²⁹

Volgens Nietzsche is god dood, maar zijn schaduw wordt nog altijd op de muur van een grot getoond. Deze zou nog millennia lang zichtbaar zijn in grotten en het is aan ons de taak om deze schaduw te overwinnen.

---

²⁷ Wicks, Robert, 'Nietzsche's Life and Works', toegang via <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/nietzsche-life-works> op 2 april 2024.

²⁸ Invernizzi, Friederike, 'Ein Meer aus Widersprüchen', toegang via <https://www.forschung-und-lehre.de/zeitfragen/ein-meer-aus-widerspruechen-2194> op 2 april 2024.

²⁹ Nietzsche, Friedrich, *Sämtliche Werke - Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, bd. 3. red. Colli, Giorgio en Montinari,azzino (München/Berlin, Deutscher Taschenbuch Verlag/Walter de Gruyter, 1980) 467.

Dit citaat toont aan dat Nietzsche een hoger wezen erkent als iets wat bestaan heeft, maar nu niet meer is. De mensheid is nog bezig met het opruimen van de restanten van deze god, die overwonnen moeten worden. Deze resten zijn de structuren die binnen de maatschappij liggen en met god te maken hebben. Ook deze moet volgens Nietzsche opgeruimd worden, alhoewel hij weinig hoopvol schrijft wanneer hij zegt dat het nog duizenden jaren gaat duren voordat mensen zich ontdaan hebben van deze schaduw. De *insistence* van dit hogere wezen is zodoende nog altijd merkbaar. Het hogere is bij Nietzsche dus iets wat niet meer is, maar slechts een schaduw van wat het ooit was.

Verderop in de *Fröhliche Wissenschaft* komt Nietzsches bekende gelijkenis van de *Toller Mensch*, een dwaas, die onder de mensen verkondigt dat god dood is en door de mensen zelf is gedood. Daarbij vraagt de dwaas zich aan het einde van de gelijkenis af wat nu de zin van de kerken nog is als god dood is.³⁰ Dit impliceert dat Nietzsche kerken, ofwel heilige plaatsen, ziet als oorden waar men verbinding zoekt met het hogere of in ieder geval als plekken waar men iets met een god te maken wil hebben.

In aforisme 63 van de *Fröhliche Wissenschaft* beschrijft Nietzsche dat warme en regenachtige winden een bepaalde muzikale stemming en drang met zich meebrengen.³¹ Hij vraagt zich daarbij af of deze winden niet ook de kerken vullen. Bij het woord vullen doe ik de aanname dat het gaat over het vullen van kerken met mensen. Nietzsche beschrijft hier een hang naar een muzikale stemming door deze wind en daarbij kan voorzichtig vastgesteld worden dat de filosoof met hamer meent dat kerken een plek zijn waar mensen samenkomen om te zingen en zich met muziek te bezigen.

Dit strookt in zekere zin ook met het bredere denken van Nietzsche: het dionysische en het apollinische ontmoeten elkaar in de muziek door enerzijds de emotie die met de muziek meekomt. Anderzijds bieden de structuur (bladmuziek) en het ritme een kader aan deze emotie.

Nietzsche schrijft in aforisme 142 van het bovengenoemde werk dat men de eigen weldoeners niet moet vleien. Op het moment dat deze woorden in een christelijke kerk uitgesproken zouden worden, reinigt het de

---

³⁰ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 480 - 482.

³¹ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 425 - 426.

lucht van alles wat christelijk is.³² Hier wordt duidelijk dat Nietzsche kritisch is op het verheerlijken en het prijzen van een god, wat hij het vleien van de weldoener noemt. Wat hier ook uit blijkt, is dat Nietzsche kerken, een categorie heilige oorden, als een plek beschouwt waar men het hogere probeert te vleien. Dit kan op meerdere manieren plaatsvinden: door middel van lofprijzing, maar bijvoorbeeld ook door middel van gebed. Daarbij geeft men god menige complimenten om zo nader te komen.

Dit is schijnbare tegenspraak ten opzichte van wat er in aforisme 63 staat geschreven, waar Nietzsche aangeeft dat er regelmatig een zekere hang is naar het zingen in kerken. De bezoekers doen dat ter lofprijzing van hun eigen god. Lofprijzing is een vorm van vleien en het tevreden stellen van een hoger wezen. Hoewel Nietzsche in dit aforisme geen expliciet waardeoordeel aan de samenhang hangt, lijkt hij daar wel positiever over te zijn dan in aforisme 142.

Vervolgens steekt Nietzsche in aforisme 143 van wal tegen het monotheïsme. Een god zorgt ervoor dat de moraal van alle mensen hetzelfde zou moeten zijn, waar polytheïsme ervoor zorgt dat mensen een individuele moraal hebben en voor zichzelf normen en waarden kiezen. Zo wordt een mens niet onderworpen aan de leerregels van een geloof, maar kan het de eigen verbeelding gebruiken.³³ Daaruit wordt dus duidelijk dat Nietzsche het hogere hanteert, maar dat dit volgens hem een meervoud zou moeten zijn: 'de hogeren'.

In aforisme 144 van de *Fröhliche Wissenschaft* schrijft Nietzsche over religieuze oorlogen, die ook samenhangen met de in het voorafgaande genoemde *in-group* en *out-group*. Tijdens dit soort onenigheden hangt het zielenheil af van de kleine begripsverschillen, die zelfs door het gepeupel geopperd kunnen worden.³⁴

Deze begrippen zijn afkomstig uit heilige Schriften, waar men zich op baseert om vervolgens met een vinger naar anderen te kunnen wijzen en te zeggen dat zij het bij het verkeerde eind hebben. De personen die dit beweren, voelen zich gesterkt door hun gemeenschap (*in-group*) en staan tegenover een andere groep (*out-group*)

Aforisme 180 van hetzelfde boek spreekt over vrije geesten, die niet strikt met de wetenschap om te hoeven springen.³⁵ Nietzsche claimt dat dit

---

³² Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 489.

³³ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 490 - 491.

³⁴ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 491.

³⁵ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 502.

komt omdat de kerk nog bestaat. Daarmee beweert hij dat de kerk (als instituut) een bepaalde creatieve vrijheid neemt bij de interpretatie van zaken. Zo zal hij ook op de interpretatie van een heilige schrift doelen. De heilige schrift heeft volgens Nietzsche niet één juiste interpretatie, maar meerdere die elkaar kunnen tegenspreken.

Nietzsche schrijft in aforisme 280 dat kerken (als instituut) een te betuttelende werking hebben, namelijk die van de *via religiosa*. Nietzsche bepleit echter dat de *via contemplativa* de eigenlijke inzet van een kerk zou moeten zijn; een plek waar mensen in zichzelf kunnen wandelen. Voortbouwend op de vorige alinea, waar aforisme 180 besproken werd, maakt Nietzsche hier nog duidelijker dat het monopolie van het nadenken niet meer bij de kerk ligt, maar ondertussen ook bij andere zaken zoals de wetenschap gezocht kan worden.³⁶

Aforisme 280 spreekt ook over het gebouw kerk, waar de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie ook over spreekt. Nietzsche claimt dat deze gebouwen een zielige en bevooroordeelde taal spreken.³⁷ Nietzsche ageerde vooral tegen het christendom, dus hij keerde zich met christelijke terminologie tegen religie. Daarom is een heilige plaats in dit aforisme een kerkgebouw.

Er dient gelet te worden op het feit dat Nietzsche het begrip *Kirche*, zoals hoofdstuk 1 reeds afgebakend is, hier op twee verschillende manieren gebruikt, enerzijds namelijk als het instituut van het christendom. Anderzijds gebruikt hij *Kirche* in sommige fragmenten als het fysieke gebouw, waar in dit aforisme over de kerk gesproken wordt als een (heilige) plaats en niet als instituut.

Nietzsche ziet het gebed als een uitvinding van de stichters van religies. Hiermee wordt een mens tijdelijk in bedwang gehouden, zowel fysiek als mentaal. De religieuze leiders houden hiermee het volk, dat niet goed zelf denken kan, onder dwang en rustig. Hij noemt bidden dan ook mechanisch werk van de lippen.³⁸ Nietzsche vraagt zich in aforisme 128 af wat mensen die niet voor zichzelf kunnen denken anders moeten doen in heilige oorden dan bidden.³⁹

De filosoof met de hamer zegt daarbij ook dat een kerk een gebouw is dat heersen over het lagere volk als doel heeft, zodat geestelijken

---

³⁶ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 524 - 525.

³⁷ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 524 - 525.

³⁸ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 483 - 484.

³⁹ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 483 - 484.

geweld kunnen verbieden.⁴⁰ Hierbij houdt het onderscheid tussen de kerk als instituut en als plaats niet volledig stand, omdat Nietzsche allereerst refereert aan het gebouw kerk, maar vervolgens ook haar gebruik betreft op de omgang met geestelijken.

De heilige schrift van het christendom is volgens Nietzsche niet meer dan bijgeloof. Daartegenover beweert hij dat zelfs een psycholoog wat uit het boek van Manu, een hindoeïstisch wetboek, kan halen, waarmee hij dus impliceert dat de bijbel dit niet biedt. De filosoof met de hamer spreekt daarbij over het respect waarmee de Manu omgaan met vrouwen ten opzichte van de positie van vrouwen in de bijbel. Nietzsche definieert hier niet wat een heilige schrift of een profeet nu is, maar geeft wel duidelijk aan waarde aan de Manu te verlenen en een enkele andere heilige schrift te verwerpen.⁴¹

Om dan niet te spreken over *Also sprach Zarathustra*: waar Nietzsche een profeet aan het woord laat, alsof het een heilig boek is met een door god gezonden persoon. Dit laat zien dat Nietzsche de waarde van (in ieder geval het format van) heilige Schriften inziet en deze daarmee wil inzetten om zijn gelijk te halen of op zijn minst een effect bij deze lezer te bewerkstelligen. Hij erkent deze werking van de bijbel, maar hekelt het boek tegelijkertijd: de mens is erdoor achteruit gegaan.

In *Götzendämmerung* schrijft Nietzsche dat hij het dionysisch noemt om ondanks alles wat het leven te bieden heeft, inclusief alle mooie momenten en tegenslagen die een mens meemaakt, men 'ja' tegen het leven behoort te zeggen en zich niet moet onderwerpen aan een religie zoals het christendom, dat deze diepste betekenis van het leven eigenlijk *verneint* en zich vooral op het hiernamaals focust als zijnde het goede leven.⁴² Dit is volgens Nietzsche een groot probleem van de christelijke religie.

Volgens Young wil Nietzsche weer terug naar een gemeenschappelijke religie, als oplossing voor de moderniteit. Daarbij geeft Young aan dat hoewel Nietzsche ervan overtuigd is dat god 'dood' is, het de beste oplossing is om de goden terug te laten keren. Nietzsche vindt dit nodig omdat hij ziet dat het de moderniteit aan een zekere zingeving

---

⁴⁰ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 602 - 605.

⁴¹ Nietzsche, Friedrich, *Sämtliche Werke - Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, bd. 6. red. Colli, Giorgio en Montinari,azzino (München/Berlin, Deutscher Taschenbuch Verlag/Walter de Gruyter, 1980) 239 - 240.

⁴² Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 6, 160.

ontbreekt en deze kan weer opgebouwd worden door een religie in te stellen waar mensen hun eigen moraal kunnen spiegelen aan de eerder in dit hoofdstuk genoemde veelheid van goden.⁴³

3.3 Vergelijking met de definitie van de auteur

In dit deel zal puntsgewijs besproken worden, hoe Nietzsches schrijven wel of niet rijmt met de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie.

1. Verbinding: Nietzsche verklaart god dood en daarmee ook de verbinding tussen mens en god. Deze is er volgens hem niet, maar zou wel gezocht kunnen worden in de schaduw van god die volgens de filosoof met de hamer nog altijd rondwaart en haar sporen achterlaat. De kerk brengt mensen wel onderling in verbinding, maar niet op de manier zoals gesteld in hoofdstuk 1: machthebbers onderdrukken het gewone volk tot volgzzaamheid, in plaats van dat de kerk mensen nader tot elkaar brengt. Mede door de ontkenning van het leven (in het christendom), verliest de mens ook contact met zichzelf.
2. Middel van verbinding: Nietzsche kijkt cynischer tegen het gebed aan dan in hoofdstuk 1 is gesteld. Het is volgens Nietzsche slechts een uiterlijke vorm van uitdrukking voor mensen die niet beter weten, waar de in hoofdstuk 1 gestelde definitie religie als een middel van verbinding beschouwt. Nietzsche zou zich hier vermoedelijk deels in kunnen vinden, maar slechts voor het 'lagere deel' van de bevolking. De bovenlaag van de bevolking kan wel boven de alledaagse beslommeringen uitstijgen met hun gedachten.
3. Heilige schrift of profeet: Nietzsche benoemt in aforisme 143 van de *Fröhliche Wissenschaft* dat men niet onderworpen zou moeten worden aan leefregels, maar de eigen verbeelding zou moeten gebruiken.⁴⁴ Dit leidde tot de vraag of leefregels niet een extra aspect zouden moeten zijn van de definitie van religie. Zoals het nu beschreven staat in hoofdstuk 2.3, zijn leefregels een onderdeel van het aspect van een heilige schrift en/of profeet.

Dit zou echter goed als een eigen aspect beschouwd kunnen worden, omdat de leefregels niet altijd bij een heilige schrift

---

⁴³ Young, Julian, *Nietzsche's Philosophy of Religion*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006) 210.

⁴⁴ Nietzsche, *Sämtliche Werke*, bd. 3, 490 - 491.

of een profeet blijven. Binnen het gereformeerde christendom heeft men de drie formulieren van enigheid, die onder meer uit de Dordtse Leerregels bestaan. Deze regels zijn binnen deze stroming van het christendom van groot belang, alhoewel ze niet van dezelfde categorie zijn als de leefregels in de bijbel, identificeren mensen zich met deze regels.

Hierbij komt een sociale druk in de gemeenschap op het moment dat men zich niet kan vinden in de leefregels van een geloofsgemeenschap. Op het moment dat men zich niet meer conformeert aan wat wordt gezien als de waarheid en de daarbij behorende regels, dreigt men zijn sociale context kwijt te raken. In sommige gevallen geeft men liever niet aan dat de levensovertuigingen zijn veranderd opdat men nog een onderdeel van de veilige en bekende groep blijft.

4. Heilige oorden: Nietzsche beschouwt kerken (als zijnde heilige oorden) als iets wat enerzijds heerst over de lagere bevolking. Anderzijds schrijft hij ook dat deze plaatsen een bepaalde hang met zich meebrengen die ervoor zorgt dat kerken vol zitten. Hiermee is lastig vast te stellen wat Nietzsche precies denkt over kerken en heilige oorden, behalve wat eerder in deze alinea genoemd staat. De filosoof met de hamer stelt niets over de verbinding tussen mensen en de activiteiten die men in een heilig oord onderneemt, in vergelijking tot de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie.
5. Hiernamaals: In de gelezen teksten zegt Nietzsche niets expliciets over het hiernamaals. Hij geeft echter wel aan dat hij vindt dat het christendom het leven ontkent. Daarmee laat hij wel de implicatie van een hiernamaals, op welke manier dat ook moge zijn.

4. Arthur Schopenhauer

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het leven en schrijven van Schopenhauer. Allereerst wordt zijn biografie kort ingeleid, daarna wordt op zijn denken rondom religie ingegaan. Ter afsluiting van dit hoofdstuk wordt Schopenhauers schrijven over religie vergeleken met de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie.

4.1 Het leven van Schopenhauer

Arthur Schopenhauer werd in 1788 in Danzig geboren, wat tegenwoordig Gdansk in Polen is. Hij kwam uit een christelijke handelsfamilie en reisde in zijn jonge jaren door Europa en woonde in verschillende landen.⁴⁵ Schopenhauer heeft ook in Engeland gewoond, waar de school waar hij naartoe ging hem tegen het anglicaanse christendom keerde. Hij studeerde geneeskunde en filosofie aan de universiteiten van Göttingen en Berlijn. Zijn doctoraatsthesis vormde de basis van zijn bekendste werk *Die Welt als Wille und Vorstellung*. In zijn verdere leven publiceerde Schopenhauer een aantal andere werken, die niet zoveel impact hadden, maar wel op erkenning konden rekenen. Arthur Schopenhauer stierf in 1860 in Frankfurt-am-Main.⁴⁶

De dood van zijn vader deed Schopenhauers geloof tot op zijn grondvesten schudden en mede daardoor begon hij de ellende in de wereld om zich heen te zien. Zoals bij menigeen deed het probleem van het kwaad een duit in het zakje bij Schopenhauer en dit liet hem twijfelen aan het geloof dat hij had (welk geloof dat nu precies was, weten we niet).⁴⁷ Schopenhauer ging tot zijn 24e levensjaar naar de kerk en verwierp daarna religie als dogmatisch systeem, omdat men niet bij eeuwige waarheden kan beginnen op het moment dat deze niet begrepen kunnen worden door de mens.⁴⁸

4.2 Schopenhauers definitie van religie

Schopenhauer was gefascineerd door religie in het algemeen en deed veel onderzoek hiernaar.⁴⁹ Waar vaak geschetst wordt dat Schopenhauer geen voorstander is van religie, stelt Mannion dat de relatie tussen Schopenhauer en religie ambivalent is dan men beweert.⁵⁰ Mannion gaat een stap verder door te stellen dat men de gedachten van Schopenhauer niet goed kan verklaren met een atheïstische bril. Boeddhisme, hindoeïsme en christendom zijn de drie religies die constant een plek vinden in de

---

⁴⁵ Mannion, Gerard, Schopenhauer and christianity. In: The Oxford Handbook of Schopenhauer. Red. Wicks, L. Robert. (New York: Oxford University Press, 2020) 402.

⁴⁶ Wicks, Robert, 'Arthur Schopenhauer', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/schopenhauer> op 2 april 2024.

⁴⁷ Mannion, *Schopenhauer and christianity*, 403.

⁴⁸ Mannion, *Schopenhauer and christianity*, 404.

⁴⁹ Mannion, *Schopenhauer and christianity*, 402.

⁵⁰ Mannion, *Schopenhauer and christianity*, 401.

werken van de pessimistische filosoof.⁵¹ De volgende alinea geeft ook een voorbeeld van hoe Schopenhauer positief tegenover religie stond.

Schopenhauer was onder de indruk van de Sint-Baafskathedraal in Gent, die hij op 21 mei 1803 bezocht. Hij schreef daarover dat het niet te ontkennen is dat katholieke kerken iets indrukwekkends hebben wat niet in protestantse kerken te vinden is. Vervolgens beschrijft hij de gang van zaken tijdens de hoogmis die hij bijwoont. Voor protestantse kerken heeft Schopenhauer geen goed woord over.⁵² Uit zijn woorden valt op te maken dat de kathedraal een bepaald gevoel van plechtigheid bij hem opwekt dat hij niet eerder heeft meegemaakt. In de beschrijving van Schopenhauer sijpelt een sacraal element door van deze katholieke kerk.

De pessimistisch filosoof komt later in zijn leven, in *Parerga und Paralipomena II*, terug op de mis die hij in Gent meegemaakt heeft: hij schrijft dat de herhaling van muziek en de soms onverstaanbare woorden dragen bij aan muziek die vrij gaat waar zij wil en als een Serafijn met grote vleugelslagen naar boven vliegt.⁵³ Dit gaat echter alleen over de katholieke mis, over de protestantse muziek schrijft Schopenhauer dat deze over de bodem kruipt.⁵⁴

Hübscher stelt in zijn boek *Denker gegen den Strom* dat Schopenhauer zich keert tegen dogmatiek en dogmatici.⁵⁵ De pessimistisch filosoof schrijft hier zelf over: "Religion ist ein willkürlich angenommener und bildlich dargestellter [...] Zusammenhang der Scheinwelt mit der wahren."⁵⁶ Uit dit citaat wordt duidelijk dat Schopenhauer religie als een willekeurig aanvaard beeld beschouwt. Het houdt de mens onterecht een schijnbeeld voor. Dogmatiek zorgt ervoor dat het gat van dit schijnbeeld alleen maar dieper gegraven wordt, waardoor er geen uitweg is uit deze denkbeelden.

Aan de andere kant hecht Schopenhauer toch waarde aan religie en stelt hij het gelijk aan kunst en reine liefde: "Nehmen wir aus dem Leben die wenigen Augenblicke der Religion, der Kunst und der reinen Liebe, was bleibt als eine Reihe trivialer Gedanken?"⁵⁷ Als deze drie elementen,

---

⁵¹ Mannion, *Schopenhauer and christianity*, 402.

⁵² Schopenhauer, Arthur, *Reisetagebücher*. (Zürich, Haffmans Verlag, 1983) 57.

⁵³ Schopenhauer, Arthur, *Parerga und Paralipomena II*. red. Schmolders, Claudia e.a. (Zürich, Diogenes, 1977) 478.

⁵⁴ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 478.

⁵⁵ Hübscher, Arthur, *Denker gegen den Strom. Schopenhauer: gestern - heute - morgen*. (Bonn, Bouvier Verlag, 1988) 16.

⁵⁶ Schopenhauer, Arthur, *Der handschriftliche Nachlaß*, bd. 1. red. Hübscher, Arthur (München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985) 20.

⁵⁷ Schopenhauer, *Der handschriftliche Nachlaß*, bd. 1, 10.

waardoor een diepere ervaring van het bestaan mogelijk gemaakt wordt, niet zouden bestaan, kan de mens slechts 'triviale gedachten' denken. Religie is volgens Schopenhauer weldegelijk van belang.

Daarbij maakt Schopenhauer een onderscheid tussen religies, die niet om de verschillende geloofsleren draaien. In dit geval gaat het om een onderscheid tussen een optimistische en een pessimistische grondhouding in de religie: geeft de bril van religie een rooskleurig of somber beeld van de wereld?⁵⁸

Schopenhauer schrijft in zijn werk over wat in hoofdstuk 1.1 het hogere genoemd is. Hij heeft het in dit geval over god: "Gott ist in der neuen Philosophie [...] ein leerer Name, den man beibehält, um bequemer und unangefochtener sein Wesen treiben zu können."⁵⁹ god is slechts een begrip dat ervoor zorgt dat men met betrekkelijke rust doorleven kan, zonder zich zorgen te hoeven maken. Schopenhauer laat het klinken alsof het geloof in een god een soort verdovend medicijn is, dat ervoor zorgt dat men minder weerstand in het leven ervaart. Uiteindelijk wordt door deze god de wereld ingekleurd en zorgt deze 'holle naam' voor verbinding met het leven zelf.

Hierop doorgaand schrijft Hübscher dat het begrip 'god' uit Schopenhauers taalgebruik verdwijnt. Wanneer er over een god wordt gesproken, is dit beeldspraak dat in het religieuze gebied thuishoort.⁶⁰ Hieruit wordt duidelijk dat Schopenhauer het hogere niet als een bestand wezen ziet, maar als beeldspraak: iets wat men inderdaad gebruikt om de wereld om zich heen beter te begrijpen. Schmidt beschrijft Schopenhauers ten opzichte van religie als volgt: "So hält er der Religion zugute, daß sie das metaphysische Bedürfnis des Menschen zuverlässig befriedigt."⁶¹ Religie is iets wat slechts de metafysische behoefte vervult.

Schopenhauer stelt het volgende over religie in een dialoog genaamd "Über Religion" in zijn werk *Parerga und Paralipomena II*. In deze dialoog zijn twee vrienden, Demopheles en Philaethes, met elkaar in gesprek over wat religie is en welke aspecten hier wel en niet onder vallen: "Im Fall aber, daß die reine und abstrakte, von allem Mythischen freie

---

⁵⁸ Hübscher, *Denker gegen den Strom*, 16.

⁵⁹ Schopenhauer, Arthur, *Der handschriftliche Nachlaß*, bd. 1. Red. Arthur Hübscher (München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985) 75.

⁶⁰ Hübscher, *Denker gegen den Strom*, 18.

⁶¹ Schmidt, Alfred, *Religion als Trug und als metaphysisches Bedürfnis. Zur Religionsphilosophie Arthur Schopenhauers*. In: *Schopenhauer Jahrbuch* 91:67-92 (2010). 89.

Wahrheit, uns Allen, auch den Philosophen, auf immer unerreichbar bleiben sollte; dann wäre sie dem Fluor zu vergleichen, welches für sich allein gar nicht ein Mal darstellbar ist, sondern nur an andere Stoffe gebunden auftreten kann.”⁶² De waarheid (van religie) kan volgens dit citaat niet optreden in een pure vorm, maar moet vermengd worden met iets anders dat een werking in de fysieke wereld heeft, om zo tot zijn recht te komen.

Uitgaande van het bovenstaande citaat heeft religie volgens Schopenhauer het doel om de wereld begrijpelijk te maken voor het gepeupel, dat niet de gereedschapskist van een filosoof heeft om de werkelijkheid te begrijpen. Het is bij Schopenhauer of religie, of filosofie en niet beide. Een religie voorziet erin de mensen te voorzien van een invulling van de wereld om hen heen door middel van symboliek. Gelijkenissen zijn in dit geval dus een middel om tot het hogere doel te komen. Alleen daarmee kan “der tiefe Sinn und das hohe Ziel des Lebens [...] eröffnet [...] werden.”⁶³

Op het gebied van heilige schriften of profeten, stelt Schopenhauer dat de bijbel een boek is dat ervoor zorgde dat men niet zijn eigen gedachten hoefde te gebruiken.⁶⁴ Later in de *Parerga und Paralipomena II* schrijft de pessimistische filosoof dat Augustinus de bijbel heeft gedogmatiseerd door de leer die in dit boek staat te omkaderen.⁶⁵ Ook geeft Schopenhauer aan dat het een fout is dat men de bijbel letterlijk wil nemen, in plaats van het te zien als een allegorie.⁶⁶ Over profeten schrijft Schopenhauer, dat zij de mens de toekomst voorhouden in het kader van het handelen in het hier en nu.⁶⁷ Boeddha in het bijzonder ziet Schopenhauer als de bringer van de ‘hoge leer’.⁶⁸

Over het hiernamaals schrijft Schopenhauer het volgende: binnen het christendom zijn hemel, hel en *purgatorium* er om de absolute vernietiging van de mens te voorkomen.⁶⁹ Vervolgens schrijft Schopenhauer later in de *Parerga* dat het nirvana een verlossing is van de wereld, maar tegelijkertijd zijn de hemel en nirvana een *Verneinung des*

---

⁶² Schopenhauer, Arthur, *Parerga und Paralipomena II*, 369.

⁶³ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 369.

⁶⁴ Schopenhauer, Arthur, *Parerga und Paralipomena I*. red. Schmolders, Claudia e.a. (Zürich, Diogenes, 1977) 11.

⁶⁵ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 404.

⁶⁶ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 429.

⁶⁷ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 644.

⁶⁸ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 245.

⁶⁹ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena I*, 318.

Willens.⁷⁰ De pessimistische filosoof schrijft dat het zeer waarschijnlijk is, dat als men uit niets geboren wordt, men in de dood ook weer niets wordt. Slechts wat ongeschapen, eeuwig en oorspronkelijk is, kan onverwoestbaar zijn.⁷¹ Bij het hiernamaals geldt dat Schopenhauer ervan uitgaat dat het geloof in een hiernamaals onderdeel is van een *Volksmetaphysik* als een soort maatschappelijke projectie om het gewone volk steun te bieden.

Tot slot van dit deelhoofdstuk, wordt er ingegaan op Schopenhauer positie ten opzichte van het gebed. Hij noemt dit een uiterlijke handeling om de innerlijke wereld van de mens te verdiepen en te verbreden. Bidden moet doordringen in het innerlijk.⁷² Gebed is hier een ritueel tot innerlijke verdieping. In die zin is het dus een middel tot verbinding, namelijk tot het innerlijke zelf. Het is echter geen verbinding met het hogere, aangezien Schopenhauer religie gedemythologiseerd heeft: er is geen hoger wezen dat aangesproken kan worden in gebed.⁷³ Of zoals eerder in dit hoofdstuk benoemd is: god is een lege naam. Schopenhauer keurt gebed echter wel af: "Jeder Ritus oder Gebet zeugt unwidersprechlich von Idololatrie."⁷⁴ Bidden is volgens de pessimistische filosoof onweerlegbaar verbonden aan verafgoding.

4.3 Vergelijking met de definitie van de auteur

In dit deel van deze thesis zal de definitie uit hoofdstuk 1 vergeleken worden met het schrijven van Schopenhauer. De vijf aspecten zullen hier op volgorde besproken worden.

1. **Verbinding:** Schopenhauer ziet het begrip god als een holle naam, in tegenstelling tot wat in hoofdstuk 1 het hogere genoemd wordt. god is volgens Schopenhauer een vorm van beeldspraak, waarmee men de wereld om zich heen beter kan begrijpen. In die zin zet het hogere iemand wel in verbinding met de wereld om zich heen, maar dit is niet een van de in hoofdstuk 1 beschreven vormen van verbinding. Schopenhauer is wel van mening dat religie de metafysische behoefte van de mens bevredigt. De definitie van de auteur zegt hier niets over.

---

⁷⁰ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 406.

⁷¹ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena I*, 142.

⁷² Hübscher, *Denker gegen den Strom*, 27.

⁷³ Gonzales, Robert A., *The Ambiguity of the Sacred in the Philosophy of Schopenhauer*, *Auslegung: a journal of philosophy* 19, nr. 2 (1993), 148.

⁷⁴ Schopenhauer, *Parerga und Paralipomena II*, 417.

2. Middel van verbinding: Schopenhauer ziet bidden als een vorm van idolatrie. Niet alleen bidden is verafgoding, ook ieder ander ritueel wordt bestempeld als idolatrie. Daarmee kan het volgens Schopenhauer niet dienen als een middel van verbinding, aangezien er volgens hem niks wezenlijks is waarmee men zich kan verbinden door een ritueel of een gebed.
3. Heilige schrift of profeet: Heilige Schriften zijn er volgens Schopenhauer om de mens niet zelf te hoeven laten nadenken, maar aan te sturen met de woorden die erin staan. Profeten zijn mensen die een spiegel van de toekomst voorhouden. Schopenhauer is hier cynischer dan de auteur van deze thesis, maar stemt wel overeen in die zin, dat een heilige schrift een kader biedt met leefregels, die men als gegeven kan beschouwen.
4. Heilige oorden: Schopenhauer onderschrijft in zijn werk een bepaalde mystiek die een kerkgebouw met zich meebrengt. Zoals eerder in dit hoofdstuk aangegeven, spreekt hij van een bepaalde plechtigheid in katholieke kerkgebouwen. Voor de protestantse kerken heeft Schopenhauer echter geen goed woord over. Verder schrijft de pessimistische filosoof dat de zang in een katholieke kerk ook tot een vorm van vervoering leidt. Dit wijkt af van de gestelde definitie in hoofdstuk 1. Daarbij gaat Schopenhauer ook niet in op samenkomsten rondom een heilige schrift.
5. Hiernamaals: Volgens Schopenhauer is het hiernamaals een middel dat de totale verdwijning van de mens moet tegengaan, hoewel hij er zelf van overtuigd is dat men uit het niets in deze wereld komt en ook weer tot het niets wederkeert. Dit laatste is niet in overeenstemming met de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie. Het eerste deel, het tegengaan van de totale verdwijning, stemt ook niet expliciet overeen met de definitie uit het eerste hoofdstuk.

5. Wilhelm Dilthey

In dit hoofdstuk wordt ingegaan op het denken van Wilhelm Dilthey. Allereerst wordt zijn leven kort besproken. Daarna wordt ingegaan op zijn schrijven over religie om vervolgens tot een vergelijking met de definitie van de auteur te komen.

5.1 Het leven van Dilthey

Dilthey werd in 1833 geboren in Biebrich am Rhein. Hij was de zoon van een theoloog en ging naar het gymnasium in Wiesbaden. Hij heeft daarna theologie in Heidelberg gestudeerd, maar verhuisde naar Berlijn waar hij zijn studie naar filosofie verwisselde.⁷⁵ Na zijn studie heeft Dilthey lesgegeven in Berlijn, om zich vervolgens op een academische carrière te focussen. Hij won al snel een essaywedstrijd rondom het werk van Schleiermacher.⁷⁶ Dilthey ontwikkelde interesse in de empirische wetenschappen. Later ontwikkelde hij de filosofische basis voor de *Geisteswissenschaften*. Dilthey wilde hiermee een interpreterende tak van de wetenschap in positie brengen. Na een productief leven stierf Wilhelm Dilthey in 1911 in Seis am Schlern.⁷⁷

5.2 Diltheys definitie van religie

In zijn werk is Dilthey op zoek gegaan naar vroege versies van een christelijk wereldbeeld, die zijn latere schrijven blijvend beïnvloed hebben. Hij zag het als zijn roeping om het vroegere religieuze leven onder de aandacht te brengen in een tijd die vooral om wetenschap lijkt te draaien met als doel om dit onder de huidige puinhopen van de theologie en filosofie vandaan te halen.⁷⁸ Dilthey schrijft daarnaast dat religiositeit niet bij instituties en doctrines gezocht moet worden, maar dat deze wordt gevonden in de menselijke ervaring.⁷⁹ Daarmee keert hij zich net zoals Nietzsche en Schopenhauer tegen het religieuze instituut.

Benjamin D. Crowe geeft in zijn artikel *Dilthey's Philosophy of Religion in the "Critique of Historical Reason": 1880-1910* aan dat de bandbreedte waarin Dilthey over religie schrijft ver reikt.⁸⁰ Hierom is het noodzakelijk een beperking te leggen op de hoeveelheid materiaal die in deze analyse wordt inbegrepen. De keuze is op een aantal werken uit de *Gesammelte Schriften* van Dilthey gevallen, mede omdat deze werken tot de beschikking van de auteur waren.

Allereerst worden de twee banden genaamd "*Die geistige Welt*" inbegrepen. Daarnaast komen ook het boek "*Weltanschauungslehre*" en

---

⁷⁵ Bollnow, Otto Friedrich, 'Wilhelm Dilthey', toegang via <https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-Dilthey> op 26 maart 2024.

⁷⁶ Makkreel, Rudolf, 'Wilhelm Dilthey' toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/dilthey/> op 26 maart 2024.

⁷⁷ Bollnow, 'Wilhelm Dilthey'.

⁷⁸ Makkreel, 'Wilhelm Dilthey'.

⁷⁹ Makkreel, 'Wilhelm Dilthey'.

⁸⁰ Crowe, Benjamin D., *Dilthey's Philosophy of Religion in the "Critique of Historical Reason" 1880-1910*, in: *Journal of the History of Ideas* 66, nr. 2 (2005) 266.

“*System der Ethik*” aan bod. De tweede band van “*Die geistige Welt*” bevat bijvoorbeeld de tekst “*Das Problem der Religion*”. Dit is een van de laatste stukken die Dilthey voor zijn dood schreef. Daarom zou het als een laatste (*endgültige*) uiteenzetting over religie beschouwd kunnen worden.

Crowe schrijft dat Dilthey zich in de periode waarin hij *Einleitung in die Geisteswissenschaften* zich vooral bezighield met wat hij de *immanence thesis* noemt: mythen, symbolen, concepten en de praxis articuleren de immanente betekenis van het leven of een bewustzijn van historisch leven.⁸¹

Dilthey schrijft hierover in “*Das Problem der Religion*”, waar hij over vergane tempels en heilige oorden schrijft, die vertellen over de ontwikkeling van het religieuze leven van de mensheid.⁸² Daarmee erkent Dilthey in ieder geval het bestaan van deze plaatsen en bevestigt hij dat ze een rol spelen binnen religies. Hij gaat hier niet inhoudelijk in op de betekenis van de positie die heilige oorden innemen.

In “*Weltanschauungslehre*” gaat Dilthey verder in op de betekenis van heilige oorden: “Die Welt ist erfüllt von einem religiösen Verhältnis einzelner konkreter, endlicher Dinge und Personen zu dem Unsichtbaren, nach welchem der religiöse Bedeutung in der in ihnen geborgenen Wirkungskraft des Unsichtbaren enthalten ist. Heilige Stätten, heilige Personen, Götterbilder, Symbole, Sakramente sind einzelne Fälle dieses Verhältnisses [...]”⁸³ Dit citaat geeft aan dat concrete, eindige dingen en personen een relatie met het onzichtbare, dat een religieuze betekenis heeft, aan kunnen gaan door onder meer heilige oorden, die daarmee plaatsen van verbinding zijn volgens Dilthey. Met dit citaat geeft Dilthey ook aan dat er dus sprake is van verbinding binnen een religie. In dit geval met het ‘onzichtbare’. Daarnaast stelt Dilthey dat de individuele mens een abstractie is, omdat hij door allerlei relaties aan een maatschappij

---

⁸¹ Crowe, *Dilthey's Philosophy of Religion in the "Critique of Historical Reason" 1880-1910*, 266.

⁸² Dilthey, Wilhelm, *Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Zweite Hälfte*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1994) 288.

⁸³ Dilthey, Wilhelm, *Weltanschauungslehre. Abhandlungen zur Philosophie der Philosophie*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1962) 89.

verbonden is.⁸⁴ Er is in dit geval altijd sprake van verbinding en de mens is daar als individu niet los van te denken.

Dilthey gaat in het vervolg van de tekst nog verder in op wat hij het onzichtbare noemt:

“Die religiöse Lebendigkeit hat zu ihrem Korrelat die Anschauung göttlicher Kräfte. Wie das Selbst nur im Bezug zum Objekt oder der Welt existiert, so der religiöse Vorgang nur im Bezug zu der göttlichen wirkenden Kraft, die in ihm gefühlt und erlebt wird. Aber was erlebt wird ist nur die Anwesenheit des Unbekannten und Unbeherrschbaren, das gleichsam noch hinter berechenbaren und erkennbaren Objekten Wirkungen hervorbringt.”⁸⁵

In deze tekst wordt duidelijk dat het religieuze voorkomen en de goddelijk werkende kracht onlosmakelijk aan elkaar verzonden zijn. Wat een religieus levend mens voelt is het onbekende en onbeheersbare dat door middel van normale objecten werking in de wereld heeft. Religie zorgt volgens Dilthey voor een verbinding met een goddelijk werkende kracht, maar nuanceert dit door te stellen dat deze kracht alleen uitwerking kan hebben in de fysieke wereld. Zo wijst de primitieve mens bijvoorbeeld de oorzaak van ziektes toe aan goden of demonen, die vanuit het onzichtbare de fysieke mens beïnvloeden.

Het volgende citaat toont aan dat Dilthey zich kan vinden in het denken van Schopenhauer:

“Es gibt nun in der Sinnenwelt nur eine begrenzte Zahl von Wurzelworten gleichsam, primären Symbolen, welche so verwandt werden können. Die religiöse Metapher usw. Durchführung der sinnlichen Vergegenständlichung in symbolischen, metaphorischen Prozessen. Sie sind gleichsam die syntaktischen Grundglieder.”⁸⁶

---

⁸⁴ Dilthey, Wilhelm, *Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Erste Hälfte*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1990) 375.

⁸⁵ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 29.

⁸⁶ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 29.

Hier schrijft Dilthey dat er een beperkt aantal primaire symbolen zijn en de religieuze metafoor zich presenteert in symbolische processen. Dit zijn bijvoorbeeld rituelen, maar kan ook gebed zijn. Schopenhauer ziet religie op eenzelfde manier, namelijk als metafoor voor het leven.

Volgens Dilthey lost religie de tegenspraken van het bestaan op. Deze antinomieën berusten op de meerzijdigheid van een religieus *Vorstellungsprodukt*. Wereld- en levensbeschouwing komen volgens Dilthey niet voort uit de rede en op het moment dat men zich wel hiermee wil bezigen met het verstand loopt men tegen deze tegenspraken aan.⁸⁷

Op het moment dat een (primitief) mens met tegenslagen te maken krijgt, ontstaat er een techniek om de onvatbare dingen door middel van een fysieke handeling te kunnen beïnvloeden, bijvoorbeeld door middel van gebed en gaven. Op deze wijze moet de goede wil van een hoger wezen 'gevangen' worden en een goede relatie met deze te ontwikkelen, zodat men gedaan krijgt wat men wenst. Dilthey schrijft dat dit het moment is waarop de medicijnmannen en priesters zijn ontstaan, als een verbinding met het onbeheersbare.⁸⁸ Dit zorgt daarmee ook voor verschillende groepen die invloed op het onbeheersbare proberen uit te oefenen op andere manieren.

Dilthey stelt het volgende in *Weltanschauungslehre*: "Die Wirkungskraft des Unsichtbaren ist die Grundkategorie des elementaren religiösen Lebens. Das analogische Denken kombiniert die religiösen Ideen zu Lehren vom Ursprung der Welt und des Menschen und von der Herkunft der Seele."⁸⁹ Hiermee zegt de grondlegger van de geesteswetenschappen dat de werking van het onzichtbare het fundament is van het religieuze leven. Dit is bij Dilthey dan ook wat in hoofdstuk 1.1 het hogere genoemd wordt: het onzichtbare en onbeheersbare. Het denken in analogieën combineert religieuze ideeën om zo een licht te schijnen op wat de oorsprong van de wereld, de mens en de ziel is. Deze analogieën zijn in dit geval ook een middel van verbinding, om een beter begrip van het onzichtbare te krijgen.

Dilthey beschrijft verschillende fasen van religie, waarbij wat er tot nu toe beschreven is vooral over eerdere vormen van religie gaat. In een latere fase van religie, op het moment dat zich het zogenoemde religieuze

---

⁸⁷ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 29-30.

⁸⁸ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 88.

⁸⁹ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 88-89.

genie ontwikkelt: hieruit kan een *Prophetentum*, een heilige schrift, ontstaan, waarbij de mens leert in relatie tot zichzelf te staan.⁹⁰

Het religieuze wereldbeeld is volgens Dilthey altijd in strijd (geweest) met het wereldlijke wereldbeeld, wat wederom een scheiding creëert tussen een groep die wel bij de religie hoort en een groep die hierbuiten valt.⁹¹

Dilthey vat later kort samen wat religie doet: "In der Religion erhielten Dinge und Menschen ihre Bedeutsamkeit durch den Glauben an die Anwesenheit einer übersinnlichen Wirkungskraft in ihnen."⁹² Het geloof in een bovenzintuiglijke kracht zorgt ervoor dat dingen en mensen betekenis krijgen.

Het belang van religie wordt later in *Weltanschauungslehre* nog een keer onderstreept: "[Religion] allein gibt Weltanschauungen ihr Recht über die Breite der Gesellschaft [...]".⁹³ Religie heeft in alle facetten van de maatschappij invloed en ligt aan de grondslag van veel wereldbeschouwingen, volgens Dilthey.

Over het hiernamaals schrijft Dilthey in het werk *System der Ethik*: "Bei dem Naturmenschen aber gewinnt dieser pietätvolle Zug ["de mortuis nihil nisi bene"] seinen bedeutsamen Einfluß auf das Gemüt vor allem durch die Vorstellungen, die sich in jener von dem Fortleben der Verstorbenen bildet."⁹⁴ Uit deze passage wordt duidelijk dat het voortleven van overledenen een belangrijke invloed is op het gemoed van de overlevenden. Het idee van voortleven is vooral een troost voor de mensen die een gestorvene achter moeten laten: "solange überhaupt das Gedächtnis an den Verstorbenen fortlebt [steht] sie in Verbindung und teilt mit ihnen Schmerz und Freude."⁹⁵ Dilthey noemt het een fantasiebeeld, dat overledenen betrokken zijn bij het lot van de achtergebleven mensen.⁹⁶ Daarbij is een dode wel een beter moreel voorbeeld dan een levende kan zijn, vanwege de fantasie en het warmer in herinnering houden dan eigenlijk het geval was.⁹⁷

---

⁹⁰ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 89.

⁹¹ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 90.

⁹² Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 91

⁹³ Dilthey, *Weltanschauungslehre*, 163-164

⁹⁴ Dilthey, Wilhelm, *System der Ethik*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1981) 95.

⁹⁵ Dilthey, *System der Ethik*, 96.

⁹⁶ Dilthey, *System der Ethik*, 96.

⁹⁷ Dilthey, *System der Ethik*, 96.

Filosofie en religie bestaan volgens Dilthey om de wereld- en levensraadsels op te lossen.⁹⁸ “Der Mensch löst sich aus dieser Gebundenheit an das Gegebene, Bestimmte, indem er sich auf sich selbst und den Zusammenhang der Dinge besinnt.”⁹⁹ In zekere zin is religie volgens deze passage niet iets dat verbindt, maar ontbindt. Religie (en filosofie) ontbinden de mens van het ‘gegevene’ en verbinden vervolgens de mens met zichzelf en de ‘samenhang van de dingen’. Dit betekent dat religie een bepaalde verheffing uit het alledaagse leven teweeg zou moeten brengen. Dilthey zegt hier verder dat religie zorgt voor een samenhang waar een individu zich toe verhoudt.¹⁰⁰

Een stelling van Dilthey is dat religie, net zoals poëzie en de metafysica, gezamenlijk een expressie van het leven zijn.¹⁰¹ Hier legt Crowe ook verder uit waarom hij de eerder genoemde *immanence thesis* poneert: aangezien de bovenstaande drie uitdrukkingvormen zijn die vanuit het leven zijn gedaan, ontkent het transcendentie.¹⁰² Kort gezegd: Wat uit het leven komt, kan niet boven het leven uitstijgen.

5.3 Vergelijking met definitie van de auteur

De in Biebrich geboren filosoof benoemt alle in hoofdstuk 1 opgestelde aspecten in de werken die voor deze thesis als naslag gebruikt zijn. Deze worden nu puntsgewijs kort besproken:

1. Verbinding: Dilthey stelt dat men in religie een relatie aangaat met het onzichtbare (en onbeheersbare). Dit is was in de definitie van de auteur het hogere genoemd wordt. Dilthey gaat hierbij uit van een immanente wereld. Dit heeft in vergelijking met mijn definitie gevolgen. Er wordt bij Dilthey geen contact gemaakt met het hogere, maar het gaat hem erom dat een mens vol in het leven staat. Dit kan dus een staat van zijn genoemd worden, zoals benoemd staat bij aspect 1b (verbinding met het hogere) van de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie. Aspect 1d (verbinding met het zelf)

---

⁹⁸ Dilthey, *Die geistige Welt. Erste Hälfte*, 377.

⁹⁹ Dilthey, *Die geistige Welt. Erste Hälfte*, 377

¹⁰⁰ Dilthey, *Die geistige Welt. Erste Hälfte*, 377-378

¹⁰¹ Crowe, *Dilthey's Philosophy of Religion in the "Critique of Historical Reason" 1880-1910*, 267.

¹⁰² Crowe, *Dilthey's Philosophy of Religion in the "Critique of Historical Reason" 1880-1910*, 267.

zou in dit geval ook kunnen gelden, aangezien er bij Dilthey sprake is van een immanente wereld. Een religie helpt daarbij een mens de wereld om zich heen beter te begrijpen, maar daarbij dus ook zichzelf als onderdeel van de wereld te leren kennen.

2. Middel van verbinding: Dilthey benoemt verschillende manieren van verbinding, waarvan de belangrijkste manier het gebed is. Door middel van gebed probeert de religieuze mens het onzichtbare en onbeheersbare voor zich te winnen om zo zaken in het leven gedaan te krijgen. Ook noemt hij bijvoorbeeld sacramenten en symbolen.
3. Heilige schrift of profeet: In een latere fase van religie kan er een heilige schrift of profeet opkomen, die de mens leert in relatie tot zichzelf te staan volgens Dilthey. Hij stelt hier niet dat er leefregels in een dergelijke schrift zijn opgenomen en verschilt daarin van positie met de auteur.
4. Heilige plaatsen: Dilthey zet heilige plaatsen in verbinding met de eerder genoemde onzichtbare kracht. Op een dergelijke plek ontmoet de mens het onzichtbare en wordt daarmee in contact gebracht. Hierin stemt Dilthey overeen met de definitie van de auteur.
5. Hiernamaals: Het hiernamaals is volgens Dilthey vooral een overtuiging van de achterblijvers, die warme herinneringen overhouden aan de overledene en deze meenemen in hun leven. Soms voelt men de aanwezigheid van een overledene bij bepaalde gebeurtenissen. Dit wijkt af van de definitie van de auteur van deze thesis, omdat deze sprak over een hiernamaals voor de overleden persoon en niet zozeer als troost voor de nabestaanden.

In een van de in dit hoofdstuk besproken citaten van Dilthey worden sacramenten, een rituele handeling, genoemd. Bij Nietzsche en Schopenhauer werd gesproken over rituelen, waar ik sacramenten onder wil categoriseren. In de vijf besproken aspecten van religie hebben rituelen eigenlijk geen plaats. Nu Dilthey hier als derde schrijver op terugkomt, behoeft de opgestelde definitie een nieuw aspect of de vervanging van een huidig aspect.

Hierbij wordt aspect 5 'hiernamaals', in overeenstemming met Schillbrack, vervangen door 'rituelen':

Rituelen: Rituelen zijn vaste handelingen die men doet op bepaalde momenten in het leven of tijdens de liturgie.

Het hiernamaals wordt door Schopenhauer en Dilthey beschreven, maar in mindere mate dan de andere aspecten. Nietzsche schrijft niks over dit onderwerp. Daarbij komen rituelen terug bij alle filosofen en is het een aspect dat meer grijpbaar is dan het hiernamaals, omdat we alleen iets kunnen zeggen over het geloof hierin en niet over het hiernamaals zelf.

6. Conclusie

In hoofdstuk 1 van deze thesis is een definitie van religie opgesteld. Deze omvatte vijf aspecten die wezenlijk onderdeel zijn van het begrip. In de hoofdstukken 2 tot en met 4 kregen de drie Duitse denkers, respectievelijk Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey ieder een eigen hoofdstuk waarin allereerst hun persoonlijke geschiedenis werd besproken. Daarna volgde een inhoudelijke bespreking van het denken van deze filosofen om dit ter afsluiting van de respectievelijke hoofdstukken te vergelijken met de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie van religie.

In dit gedeelte van de conclusie komt het tot een vergelijking tussen Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey. Puntsgewijs wordt afgewerkt en vergeleken wat de drie denkers over de in hoofdstuk 1 opgestelde aspecten schrijven. Hierbij wordt niet ingegaan op het nieuwe vijfde aspect, daar een vergelijking van dat aspect tussen de drie filosofen niet onder de reikwijdte van deze thesis valt.

1. **Verbinding:** Nietzsche beweert dat er verbinding is tussen de mens en de schaduw van de gedode god. In onderlinge relaties ziet Nietzsche dat er sprake is van een machtsverhouding tussen mensen binnen religies. Men verliest binnen het christendom contact met zichzelf door het leven te ontkennen. Nietzsche heeft ook Schopenhauer gelezen (vanwege referenties in zijn werk), die stelt dat god een holle naam en beeldspraak is om de wereld beter te begrijpen. Religie bevredigt de metafysische behoeften van mensen. Daarin verschillen Nietzsche en Schopenhauer: Nietzsche ziet religie cynischer dan Schopenhauer. Voor Dilthey is religie

onder meer verbinding met het onzichtbare in een immanente wereld, die ervoor zorgt dat men de wereld beter begrijpt. Hierin stemmen Dilthey en Schopenhauer overeen. De drie filosofen stemmen er gezamenlijk in overeen dat ze een bestaande god niet als onderdeel van een religie zien.

2. Middel van verbinding: De drie filosofen schrijven alle drie over gebed als middel van verbinding. Nietzsche beschrijft allereerst dat gebed een uiterlijke vorm van uitdrukking is. Schopenhauer ziet daarentegen bidden als verafgoding, omdat er niks is waar het gebed mee kan verbinden. Dilthey stelt tot slot dat gebed het belangrijkste middel van verbinding is, waarmee men probeert het onzichtbare voor zich te winnen. De drie filosofen zien bidden als iets anders, waarbij Nietzsche en Schopenhauer cynischer zijn dan Dilthey.
3. Heilige schrift of profeet: Nietzsche keert zich tegen de leefregels die heilige schriften of profeten voorschrijven en wil in plaats daarvan de keuze laten om zelf een god te kiezen uit een pantheon. Nietzsche bouwt daarbij waarschijnlijk voort op Schopenhauer, die stelt dat een heilige schrift een kader biedt waardoor mensen niet zelf na hoeven te denken. Nietzsche zet hier echter een de stap door voor te stellen dat mensen zelf een keuze moeten kunnen maken welke god iemand volgt. Dilthey stelt iets compleet anders: een heilige schrift of profeet leert een mens in relatie tot zichzelf te staan, waar de andere twee filosofen het niet mee eens zouden zijn geweest.
4. Heilige plaatsen: Nietzsche beschrijft heilige plaatsen (in dit geval kerkgebouwen) als iets wat enerzijds onderdrukkend werkt voor de 'lagere bevolking'. Anderzijds schrijft de filosoof met de hamer een soort mystiek toe aan kerkgebouwen. Ook Schopenhauer onderschrijft deze mystiek in kerkgebouwen, zij het dan alleen katholieke kerken. Dilthey beschrijft een heilig oord als een plaats waar verbinding met een onzichtbare kracht gezocht wordt. De drie auteurs stemmen daarin overeen dat ze een mystieke waarde toeschrijven aan kerkgebouwen, waar iets onzichtbaars en ongrijpbaars werking heeft.
5. Hiernamaals: Nietzsche schrijft niet over het hiernamaals in het gelezen werk. Schopenhauer heeft wel een visie op het

hiernamaals: Het is iets waarmee de verdwijning van de mens moet worden tegengegaan, ook al leidt het tot niets. Dilthey kan zich vinden in deze stelling, omdat het hiernamaals volgens hem draait om het voortleven van de herinnering aan een overledene. Dit is een manier om totale verdwijning, zoals Schopenhauer stelt, tegen te gaan.

Aan de hand van de analyse van het werk van Nietzsche, Schopenhauer en Dilthey is aspect 5 van de definitie vervangen. In plaats van 'hiernamaals' zijn 'rituelen' toegevoegd als essentieel aspect van religie, omdat dit een tastbaarder begrip is dan 'hiernamaals' en de drie auteurs hier meer over schrijven.

Nietzsche spreekt in de *Fröhliche Wissenschaft* over de normen en waarden als onderdeel van een religie. Alhoewel ik dit bij het derde punt van de definitie heb inbegrepen (zie hoofdstuk 2.3), kan ik mij goed voorstellen dat normen en waarden, wat Nietzsche leerregels noemt, een integraal onderdeel van religie zijn. Ook Schopenhauer spreekt hierover in zijn werk, wanneer hij de bijbel een boek noemt dat ervoor zorgt dat mensen hun eigen hersenen niet hoeven te gebruiken.

Verder is goed te zien hoe de bestudeerde filosofen soms overeenstemmen met de in hoofdstuk 1 opgestelde definitie, maar desalniettemin nuanceverschillen hebben. Nietzsche en Schopenhauer zijn bij sommige aspecten cynischer dan ik in hoofdstuk 1 ben. Dit komt mede doordat ik gepoogd heb de aspecten te beschrijven zonder hier een waardeoordeel aan te hangen.

Het vooraf opgestelde onderscheid tussen de kerk als instituut en als heilige plaats heeft niet geheel stand kunnen houden, omdat Nietzsche speelt met het begrip en beide categorieën in het verlengde van elkaar legt. Daarbij is het wel van belang om op te merken dat Nietzsche op andere plekken in zijn werk wel duidelijk het onderscheid onderschrijft. Dit kan wel geduid worden met wat er in hoofdstuk 2 besproken is: Nietzsches werk is een zee van tegensprekingen.

Het is tot slot belangrijk om te vermelden dat de analyse geenszins alomvattend is. Vele werken van de drie besproken filosofen

zijn onbesproken gebleven in deze thesis. Deze scriptie kan gezien worden als een opzet voor een verdere analyse van deze denkers.

7. Bibliografie

Alles, Gregory D., *Gebet. I. Religionswissenschaftlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 3. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2000) 483-485.

Baudy, Dorothea, *Heilige Stätten. I. Religionsgeschichtlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 3. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2000) 1551-1552.

Bollnow, Otto Friedrich, 'Wilhelm Dilthey', toegang via <https://www.britannica.com/biography/Wilhelm-Dilthey> op 26 maart 2024.

Britannica, Redacteurs van Encyclopaedia, 'scripture', toegang via <https://www.britannica.com/topic/scripture> op 23 april 2024.

Coleman, Simon Michael, 'pilgrimage', toegang via <https://www.britannica.com/topic/pilgrimage-religion> op 23 april 2024.

Crowe, Benjamin D., *Dilthey's Philosophy of Religion in the "Critique of Historical Reason" 1880-1910*, in: *Journal of the History of Ideas* 66, nr. 2 (2005): 265-283.

Davison, Scott A., 'Petitionary Prayer', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/petitionary-prayer/> op 23 april 2024.

Dilthey, Wilhelm, *Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Erste Hälfte*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1990).

Dilthey, Wilhelm, *Die geistige Welt. Einleitung in die Philosophie des Lebens. Zweite Hälfte*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1994).

Dilthey, Wilhelm, *System der Ethik*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1981).

Dilthey, Wilhelm, *Weltanschauungslehre. Abhandlungen zur Philosophie der Philosophie*. (Stuttgart/Göttingen, B.G. Teubner Verlagsgesellschaft/Vandenhoeck & Ruprecht, 1962).

Feil, Ernst, *Religion. I. Zum Begriff*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 7. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2004) 263-267.

Gensichen, Hans-Werner, *Gebet. I. Religionswissenschaftlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 4. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1995) 308.

Gonzales, Robert A., *The Ambiguity of the Sacred in the Philosophy of Schopenhauer*, in: *Auslegung: a journal of philosophy* 19, nr. 2 (1993), 143 - 166.

Hoheisel, Karl, *Propheten, Prophetie, I. Religionsgeschichtlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 8. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1999) 627.

Hoyt, Sarah F., *The etymology of religion*. In: *Journal of the American Oriental Society* 32, nr. 2 (1912), 126 - 129.

Hübscher, Arthur, *Denker gegen den Strom. Schopenhauer: gestern - heute - morgen*. (Bonn, Bouvier Verlag, 1988).

Hutter, Manfred, *Heilige Stätten, I. Religionsgeschichtlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 4. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1995) 1284.

Hutter, Manfred, *Jenseitsvorstellungen. I. Religionsgeschichtlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 4. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2001) 404-405.

Invernizzi, Friederike, 'Ein Meer aus Widersprüchen', toegang via <https://www.forschung-und-lehre.de/zeitfragen/ein-meer-aus-widersprueche-n-2194> op 2 april 2024.

Makkreel, Rudolf, 'Wilhelm Dilthey' toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/dilthey/> op 26 maart 2024.

Mannion, Gerard, *Schopenhauer and christianity*. In: *The Oxford Handbook of Schopenhauer*. Red. Wicks, L. Robert. (New York: Oxford University Press, 2020) 401-424.

Nietzsche, Friedrich, *Sämtliche Werke - Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, bd. 3. red. Colli, Giorgio en Montinari,azzino (München/Berlin, Deutscher Taschenbuch Verlag/Walter de Gruyter, 1980).

Nietzsche, Friedrich, *Sämtliche Werke - Kritische Studienausgabe in 15 Bänden*, bd. 6. red. Colli, Giorgio en Montinari,azzino (München/Berlin, Deutscher Taschenbuch Verlag/Walter de Gruyter, 1980).

Paus, Ansgar, *Leben nach dem Tod, I. Religionswissenschaftlich*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 6. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1997) 717-718.

Pezzoli-Olgiati, Daria, *Heilige Schriften. I. Religionsgeschichtlich*, in: *Religion in Geschichte und Gegenwart*, 4e editie, bd. 3. Samengesteld door Betz, Hans Dieter et al. (Tübingen, Mohr Siebeck, 2000) 1549.

Schilbrack, Kevin, 'The Concept of Religion', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/concept-religion/> op 23 april 2024.

Schmidt, Alfred, *Religion als Trug und als metaphysisches Bedürfnis. Zur Religionsphilosophie Arthur Schopenhauers*. In: *Schopenhauer Jahrbuch* 91:67-9.

Schopenhauer, Arthur, *Der handschriftliche Nachlaß*, bd. 1. red. Hübscher, Arthur (München, Deutscher Taschenbuch Verlag, 1985).

Schopenhauer, Arthur, *Parerga und Paralipomena I*. red. Schmölders, Claudia e.a. (Zürich, Diogenes, 1977).

Schopenhauer, Arthur, *Parerga und Paralipomena II*. red. Schmölders, Claudia e.a. (Zürich, Diogenes, 1977).

Schopenhauer, Arthur, *Reisetagebücher*. (Zürich, Haffmans Verlag, 1983).

Sudbrack, Josef, *Meditation. III. Spirituell*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 7. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1998) 48-51.

Volle, Adam, 'afterlife', toegang via <https://www.britannica.com/topic/afterlife-religion> op 23 april 2024.

Wicks, Robert, 'Arthur Schopenhauer', toegang via <https://plato.stanford.edu/entries/schopenhauer> op 2 april 2024.

Wicks, Robert, 'Nietzsche's Life and Works', toegang via <https://plato.stanford.edu/archives/spr2022/entries/nietzsche-life-works> op 2 april 2024.

Wissmann, Hans, *Heilige Schriften*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 4. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1995) 1280-1283.

Young, Julian, *Nietzsche's Philosophy of Religion*. (Cambridge: Cambridge University Press, 2006).

Zirker, Hans: *Religion. I. Begriff*, in: *Lexikon für Theologie und Kirche*, 3e editie, bd. 8. Samengesteld door Kasper, Walter et al. (Freiburg/Basel/Rome/Wenen, Herder, 1999) 1034 - 1036.